

La renovació dels estudis verdaguerians: el reconeixement d'un clàssic¹

Ramon Pinyol i Torrents

(Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya)

ramon.pinyol@uvic.cat

Rebut 29-07-2022, Acceptat 16-09-2022

Introit

Inicialment, aquest parlament no hauria d'haver existit. Havíem pensat de cloure el Col·loqui, aprofitant els trenta anys de la seva creació, en una taula rodona entorn de la Societat Verdaguer, història i realitzacions. Va semblar, tanmateix, que potser podria ser més interessant fer un repàs, al capdavant no gaire original, de com Verdaguer ha passat a ser més que una llegenda i ha esdevingut un clàssic. I fer-ho, posant èmfasi en dos personatges, Joaquim Molas i Ricard Torrents, que a banda de ser els pilars creatius de la Societat, ho han estat de la consolidació de Verdaguer en aquesta categoria dins la història literària catalana. Serveixin, doncs, aquests mots d'obertura a mode de *captatio benevolentiae* pels buits, errors i elements arxiconeguts que pot haver-hi en aquesta conferència, feta amb més presses que no hauria volgut.

Com és sabut, el reconeixement acadèmic de Verdaguer, del qual parlaré després, no es produeix fins als anys 80. I en dir *reconeixement* m'estic referint a la seva consideració criticouniversitària com a *clàssic*, com a referent a tots els efectes d'un puntal insubstituïble de la tradició literària catalana. Si bé el poeta no havia deixat de ser

1. El lector és pregat de tenir en compte que aquest text és la reproducció literal de la conferència de cloenda de l'XI Col·loqui Internacional Verdaguer, llegida a Folgueroles el 13 de novembre de 2021. N'he conservat totes les marques de discurs oral.

com fins avui un mite, un símbol, tant entre les classes populars com en certs sectors eclesiàstics i erudits, no formava part d'un cànon de la història literària perquè, de fet, aquest cànon no va quedar més o menys establert fins que els estudis de filologia catalana no entren i es consoliden a la universitat. Més encara, fins que la història de la nostra literatura no es converteix en matèria obligatòria al segon ensenyament. És aleshores que realment cal triar i establir una jerarquia de valors literaris. Avui, malauradament, la història literària ha gairebé desaparegut de l'ensenyament secundari. Cal dir que, en bona part, gràcies als esforços de lingüistes enquistats en el Departament d'Ensenyament (ara dit d'Educació, com si l'educació no fos un tot més global que estrictament *instrucció*) que han maldat insistentment perquè desaparegués la història i els «feixucs» textos dels grans autors nostrats. No m'oblido que també han tingut l'ajut d'alguns professors. Un exemple que no em puc estar d'explicar: un interí acabat d'arribar es queixa que se li hagi assignat un grup de literatura, ja que ell no en sap, confessa, i que a la universitat només va fer llengua. Com és possible que a filologia catalana es pugui tenir el títol sense haver fet literatura? Alguna cosa també hi tindran a veure els departaments del ram. El cas és verídic i la resposta que se li va donar, inapel·lable: doncs ara tens l'oportunitat d'aprendre'n.

Sortir de l'ensenyament obligatori i més del postobligatori sense tenir referents com Lull, Ausiàs March, Joanot Martorell, Verdaguer, Oller, Guimerà, Caterina Albert, Carner, Riba, Espriu, Marçal o Cabré és una pèrdua de la identitat catalana gravíssima. Els veïns, en canvi, s'han assegurat i s'asseguren que tothom conegui el Poema del Cid, Cervantes, Galdós, Machado, Laforet o Marías. Nosaltres, diria que ens conformem que se sàpiga redactar un currículum, una carta i posar lectures fàcils d'autors de tercera (i a voltes en traduccions).

Quan ja feia dies que tenia escrit aquest lament, va sortir el llibre pòstum de Joaquim Molas *El mirall de la vida. Dietari 1956-2015*, on se'm va aparèixer aquest fragment, que no em sé estar de reproduir per com entronca amb el que acabo de comentar:

Fa anys vaig sostenir que, si aconseguíem d'assentar uns estudis secundaris i universitaris, es podria formar a la llarga un nucli de professionals que, ni que fos per esnobisme, s'interessaria per un tipus d'artefacte intel·lectual pur [...]. I, a la vegada, un nucli de professors

que els produiria o consumiria. Les previsions m'han fallat. Els nous professionals no s'interessen per la cultura. O, en tot cas, per l'específicament catalana [...]. La majoria dels professors de secundària [...] rarament han complert amb la funció productora ni, sobretot, amb la consumidora. [...] . [Els universitaris], com a consumidors, rarament surten de les seves àrees concretes d'especialització. (Anotació del 2 de gener de 1993).

Doncs si veiés el panorama de 2021! Disculpeu-me aquest dolgut *excursus*, que té més a veure que no sembla amb el tema principal, al qual ara retorno. Fins a la mort de Verdaguer, no comptàvem més que amb un parell de síntesis d'història de la literatura catalana (Magí Pers i Ramona i F.-R. Camboliu), en les quals per raons de data el nostre escriptor no hi podia figurar. Sí que va entrar en dues d'espanyoles, la de Francisco M. Tubino (1880) i la de P. Blanco García (1891) —l'agustí d'El Escorial que tant va ajudar a resoldre el cas Verdaguer—. En aquesta darrera, dins l'apartat dedicat a la literatura catalana, d'alguna manera el «canonitza» en un no breu capítol. Certament, diversos crítics catalans i castellans havien dedicat estudis en vida de l'autor de *L'Atlàntida* a les seves obres, en alguns casos amb notables judicis interpretatius. Però no estàvem encara davant de considerar-lo un clàssic.

Arran de la mort, com sol passar, durant un temps se'n va parlar molt i després se'l silencià durant uns quants anys. Sí, el seu enterrament va ser un fet extraordinari. Els mesos de la malaltia final van ser curulls de notícies i de baralles periodístiques entre diversos sectors que aspiraven a capitalitzar la seva figura. Cal recordar, un cop més, allò que deia Gaziol (1981: 181) en les seves memòries a propòsit de l'enterrament:

Era una manifestació estranya i nova, que Catalunya no havia donat encara mai per ningú. Era la capital de tot un poble, que expressava el seu dolor per la mort d'un poeta.

Era ben bé això? [...] diré que la poesia de Verdaguer degué entrar en un escàs deu o quinze per cent dins aquell fabulós comiat [...]; i, en canvi, l'home combatut pels grans d'aquest món hi entrava, em penso, en més d'un vuitanta-cinc o un noranta per cent.

Convé, també, fer memòria d'alguns aspectes que sovint són negligits en fer referència a aquells fets i que permeten de valorar millor

aquell acompanyament popular del cadàver de Verdaguer al sepeli. Barcelona estava amb les garanties constitucionals suspeses, tot el poder en mans dels militars i la comitiva vigilada per agents de policia i piquets de la guàrdia civil a cavall. Feia just un mes el capità general, Enrique Bargés, català de tristíssim record, havia prohibit amb la sala ja plena els Jocs Florals (que es van celebrar finalment a Sant Martí del Canigó el novembre d'aquell any), en aquells mateixos dies no havia autoritzat un homenatge al Dr. Robert (mort el 10 d'abril) i unes setmanes abans havia empresonat i enjudiciat per via militar a Prat de la Riba per la reproducció d'un article en francès d'un diari de la Catalunya del Nord. Un general — «desarrelat», el qualifica Narcís Oller (1962: 285), que anota a les *Memòries literàries* que desplegava «el més inflexible rigor contra els catalanistes» — que havia reprimat amb èxit la vaga general de quatre mesos abans, la primera des de 1855 (vegeu el conegut quadre *La càrrega*, de Ramon Casas, que ho il·lustra). Tot això per esmentar només alguns dels elements del clima que es vivia a Barcelona. I, encara, no puc deixar d'al·ludir a la no presència de la senyera, que no va figurar sobre el fèretre ni en cap lloc oficial ni privat per la por de l'alcalde Amat i Sormaní que es repetís algun conflicte amb el capità general. En altres mots, estem encara en la fase de mitificació, de símbol, de llegenda. No ens movem en paràmetres literaris. La multitud que acompanyà les despulles de Verdaguer, fossin classes subalternes catòliques motivades per la seva poesia pietosa, a bastament musicada ja en la seva època, o republicanoesquerranoses mogudes per la injustícia del seu drama, ho varen fer en un context de manca de llibertats i de repressió política. A l'entorn del monument de Colom les autoritats van desaparèixer i al cementiri el màxim representant municipal va ser el tinent d'alcalde Fabra Ledesma, que va parlar en castellà. En acabar, el diputat Albert Rusiñol, en to indignat va dir que l'últim adeu s'havia de fer en català i va exclamar: «Adéu gran poeta, adéu cantor de les glòries de la nostra terra!»² I, tanmateix, la gent va sortir al carrer i van homenatjar aquell home que el pensador anarquista Federico Urales (Joan Montseny)³ qualificava

2. Veg. la crònica, sense signar, «La mort de Mossèn Cinto», a *La Veu de Catalunya*, 14/06/1902, ed. del vespre.

3. Per a la valoració anarquista de la figura i l'obra de Verdaguer fins a la Guerra Civil, veg. PINYOL & QUER (2018).

així en carta a Unamuno del 26 de juny en demanar-li una col·laboració per al dossier que sobre el poeta preparava, a ben pocs dies del traspàs, per a la publicació llibertària que dirigia (Gómez: 1980: 365):

Jacinto Verdaguer para mí no es un sacerdote ni un catalán, es un gran poeta de los más grandes de Europa [...]. Al poeta y más que al poeta al mártir de los jesuitas y de Comillas dedicamos nosotros el próximo número de «La Revista Blanca».

Però la glorificació literària corria paral·lela a la popular. Els joves, i no tan joves, que es reunien en aquella singular amalgama de catòlics de sensibilitat diversa i ateus i maçons que constituïen el setmanari *Juventut*, acabaven de publicar-li, primer en fulletó i tot seguit en format de llibre, *Aires del Montseny*. Poc resultat econòmic en va treure: 186,75 pessetes pels 166 exemplars venuts només a Barcelona, segons la liquidació conservada que li fan.⁴ Del mateix espectre estéticoideològic, el també setmanari *Catalunya Artística* va reeditar, amb variants, dues edicions diferenciades de *Canigó* el 1901 i el 1902. I encara el 1903, *Pel & Ploma*, una altra revista modernista, estampava els poemes del llibre inèdit *Al Cel* (1905). A les acaballes de la vida, havien de sortir *Flors de Maria* (1902). Pòstumament, el 1904, l'edició d'*Eucarístiques*.

Tot seguit van començar a publicar-se, d'una banda, una «Col·lecció d'obres pòstumes» (1905-1908) endegada per la Llibreria-Tipografia «L'Avenç», amb obres inèdites o disperses, amb vuit títols, edicions de tipus popular i textualment poc acurades, algunes amb algun pròleg interessant, com el de Maragall a *Discursos* (1905) o el de M. S. Oliver a *Perles del «Llibre d'Amic e d'Amat»* (1908). En paral·lel, una edició d'«Obres Complertes» [sic], en edició força luxosa, de la qual van sortir set volums. Els dos primers editats per Toledano, López i Cia. i els altres per la Llibreria Científica de Josep Agustí, que n'havia comprat els drets, però que per dificultats econòmiques de la seva empresa va haver de demanar un préstec que no va poder retornar i la propietat de l'obra verdagueriana, que n'era l'aval, van passar per resolució judicial al prestatari Sebastià Borràs i d'aquest a la seva muller,

4. Veg. Isidor CÒNSUL. «260 duros als pobres d'Andalusia (notes sobre Verdaguer i els negocis editorials)». *Anuari Verdaguer*, 14 (2006), p. 273-274.

Enriqueta de Quadras. Per aquesta via la propietat intel·lectual de la producció del poeta va estar fins que van passar al domini públic en mans d'aquesta família (Catalònia, Selecta). Sobre la complexa trajectòria d'aquests drets tinc un estudi començat i que aborda tot un seguit de qüestions desconegudes o oblidades sobre el tema.

Entre 1914 i 1925, amb trenta volums, l'editorial Il·lustració Catalana va publicar gairebé tot el corpus literari verdaguerià conegut fins aleshores. Subtitulada «Edició popular», d'enquadració i paper senzills, es venia a preus molt assequibles, però a la vista dels molts exemplars que encara avui es poden adquirir, potser comptava amb unes expectatives de venda —tiraven 15.000 exemplars— que no es van acabar d'assolir. En uns anys en què la reforma fabriana s'anava imposant, el fet que l'editor Francesc Matheu, antinormista furibund com és ben sabut, publicqués Verdaguer en ortografia arcaica de segur que no va fer cap favor al poeta ni a la venda dels volums. No era la manera de convertir-lo en clàssic: era presentar-lo com una antigalla de difícil lectura. Val a dir, de tota manera, que la iniciativa de Matheu, empresa juntament amb l'argenter i escriptor Joaquim Cabot i Rovira, va tirar endavant perdent-hi diners, segons que sembla.⁵ Només els drets d'autor ja van pujar 10.000 pessetes i, encara, Matheu, que els havia adquirit i pagat a Josep Agustí, va haver de doblegar-se a unes noves exigències de la família Borràs de Quadras, que no va reconèixer el contracte amb Agustí. I, encara, en relació amb aquesta edició, cal fer esment que conté alguns poemes censurats i que, de la poesia dispersa o inèdita que li va proporcionar Viada i Lluç a Matheu per al volum corresponent, aquest va deixar al calaix tots aquells que al·ludien al marquès de Comillas o a les penalitats de l'època dramàtica del poeta. Això no treu que Matheu sentís una admiració i afecte pregons per Verdaguer, però ideològicament i socialment estava al costat d'aquells que creien que s'havia trastocat transitòriament, com va passar amb la majoria dels escriptors renaixencistes. I més, per si calia: Matheu va participar en la conxorxa⁶ per bandejar-ignorar-amagar la presència de Verdaguer en els Jocs Florals de 1896, on va presentar *Primavera*

5. Veg. la informació que dona Molas sobre aquesta edició (2014: 330-334).

6. Sobre aquest afer, M. Àngels VERDAGUER, «Cartes d'Anicet Pagès de Puig a Narcís Oller i Francesc Matheu: el cas dels Jocs Florals de Barcelona de 1896». *Anuari Verdaguer* 10 (1997-2001), p. 277-327.

(*La Pomerola*), en la qual tingueren un lloc destacat el sapastre (en el segon significat del mot que dona el diccionari de l'IEC: «ximplet, murri, que no és de fiar») d'Anicet Pagès de Puig (que hi guanyà la Flor Natural i hi fou proclamat Mestre en Gai Saber) i el president del jurat, Narcís Oller, que, com és també conegut, no valorava especialment el poeta de Folgueroles. Això sí, l'autor de *La Papallona* li va fer de procurador, suposo que sense cobrar-li, en alguns dels afers judicials en què va caure Verdaguer. Tornant a Matheu, va quedar-se la poesia presentada per Verdaguer, que és la darrera versió coneguda controlada per l'autor, i que vaig trobar entre els papers de Matheu i que ha permès de fer una nova edició del poema aquest 2021.

Mentre s'iniciaven algunes iniciatives oficials, com la promoguda per la Diputació de Barcelona que poc abans de la mort del poeta s'havia compromès a editar-ne les obres completes, uns dies després va canviar el projecte per l'erecció d'un monument per subscripció de corporacions i forces vives. Com és ben sabut, després d'un llarg i llastimós camí, el monument s'inaugurà en presència d'Alfons XIII el 14 de maig de 1924! Fou un acte monàrquico-castrense-oficialesc d'apropiació del que anomenaven «poeta de la Hispanidad», en el qual no va poder participar el poble i que estigué fortament protegit per la força pública. El mateix dia, una significativa representació del món cultural català (Ruyra, Fabra, Oller, Riba, Arderiu, Llimona, Cardó, entre d'altres), presidits per Àngel Guimerà, que moriria poc temps després, el 18 de juliol, van ofrenar una corona de flors a la tomba del poeta, portada per dues filles de Maragall i una de Llongueras, amb una cinta on deia: «A Mn. J. Verdaguer: els seus». La notícia, la donava *La Vanguardia* de l'endemà, que ja fa estrany per la línia ideològica d'aquest periòdic.

Són uns anys els que van de la mort fins a la guerra en què la crítica, impregnada d'esperit noucentista, valora poc o gens Verdaguer. Se li reconeix, això sí, la seva contribució a la salvació de la llengua. De l'obra, si de cas, se'n salva una part de la prosa. La seva retòrica romàntica l'allunya dels nous corrents estètics. No compta pràcticament en les antologies, si traiem algunes d'escolars, amb una tendència que es trenca en els anys 30 sobretot per obra d'Artur Martorell. Fins i tot Anton Busquets i Punset, que en els darrers anys de la vida del poeta actuava com una mena de secretari seu en les revistes que

dirigia, va confegir el 1906 l'obra *Aplech. Models en vers y en prosa del nostre Renaixement. Per us de las Escolas de Catalunya, Mallorca y Roselló* que no inclou cap poema verdaguerià, encara que sí un elogi de la seva contribució lingüística. En les dues protohistòries aparegudes en aquell moment, la de J. Comerma (1923) i la de Manuel de Montoliu (1922), Verdaguer és presentat com una mena de místic, que segons el primer va caure «en mania demoníaca», que «pensa poc», «imagina molt, versifica molt» i tot això «el fa arribar fins a l'abús». Montoliu, tot i ser admirador de l'escriptor des de feia anys, en la mateixa línia que Comerma comenta que «la seva monomania demoníaca» li va fer impossible mantenir-se en la posició social i literària que tenia. En la col·lecció de vuit volums titulada *Les grans personalitats de la literatura catalana* (1957-1962) —que tinc entès que no va sortir amb el títol d'*Història de la literatura catalana* per imposició de la censura—, Montoliu dedica en el darrer volum a Verdaguer una cinquantena de pàgines, seguint un esquema molt simple: poesia èpica i poesia lírica. Conté alguna apreciació d'interès, una certa obsessió per considerar-lo un «geni primitiu», una reconsideració de la vàlua de l'escriptor dins la literatura vuitcentista, però manté encara la visió del Verdaguer «desviat», com s'aprecia en la valoració de *Flors del Calvari*:

Contenen, en general, una expressió massa crua, massa directa, massa anecdòtica de les amargors i angoixes del poeta, perquè la majoria de les seves composicions puguin resultar obres de pura beutat; i quan no cauen en aquella cruesa i anecdotisme, solen reduir-se a consideracions morals sobre la vilesa del món i la misèria de la vida humana. És un llibre, en un mot, que té més valor com a document autobiogràfic que com a obra de poesia.⁷

Les aportacions d'un Casacuberta o d'un Riba són el fonament del canvi de rumb de la valoració de Verdaguer com a escriptor. També en l'aspecte biogràfic hi ha canvis, lleus, però canvis. És remarcable el P. Miquel d'Esplugues, que alterà la visió monolítica que hi havia en els ambients clericals (sacerdots i laics) sobre Verdaguer. Esplugues, en un assaig d'una trentena de pàgines titulat *La tragèdia de mossèn*

7. *La Renaixença i els Jocs Florals. Verdaguer*. Barcelona: Alpha, 1962, p. 193.

Verdaguer (1930),⁸ desmuntà el reduccionisme Morgades/Comillas enfront de Verdaguer i omplí el conflicte de matisos repartint les diguem-ne «culpes» a les dues bandes. No era un gir complet, però era un pas. El curiós és que Montoliu, que després del que havia dit el 1922 i d'alguna manera recuperaria el 1962, com hem vist, resulta que en fer la ressenya per al seu *Breviari crític (1929-1930)* diu que el del caputxí és un «lluminós treball» que si bé no ha portat «el definitiu aclariment del misteri [de la tragèdia]», sí que «la seva solució és l'única possible, donada la contextura moral dels principals protagonistes del conflicte». Podia haver fet una mica de memòria en aquesta línia en el seu darrer escrit sobre l'escriptor de Folgueroles.

Per cloure aquest període històric, s'ha de tractar, ni que sigui de passada, pel pròleg (i la selecció) de l'antologia de *Jacint Verdaguer. Poesies* (1923). Ha estat assenyalat per diversos autors que la de Riba representa una recuperació de la poesia de Verdaguer sense intencions de programa estéticoideològic. No es tracta, doncs, que el pas de Riba sigui qualsevol cosa. Sortia per ell del clos del menysteniment i l'oblit. Ni que fos amb alguns malentesos, que s'encardinaven amb els tòpics que perseguïen el poeta de feia temps: no tenia res de místic —la seva mística és massa moderna i només enllaça en certs aspectes amb la tradició clàssica del gènere— i tenia una formació teològica poc sòlida. Aquesta, tanmateix, era la del seu context, i no pas gens tan negligible com se sol afirmar. Només cal veure la càrrega teològica de *L'Atlàntida* i de *Qui com Déu?*, fins al punt que en certs moments podria fer descarrilar la vessant poètica. Riba, d'altra banda, «desestimà tot el Verdaguer versaire [...] i es quedà amb el Verdaguer que a la pràctica, encara que no en la teoria, defensà l'autonomia del poeta.» (Torrents, 2005: 226). Però en el pròleg el qualificà, ben desafortunadament, de «rústec genial». És clar que un terme, en el seu concepte, implicava l'altre. Calia que passés el temps i Riba revisés al·trament la seva visió del poeta, com va fer, sense canviar radicalment, en els anys 40 i 50, a pesar que continuava trobant, com sempre, força carregós el seu retoricisme, producte d'una imaginació massa pròdiga i detallada.

8. És l'apèndix al volum X de les Obres Completes editades per la Llibreria Catalònia. Se'n va fer un tiratge a part.

De la guerra civil a la mort del dictador

Verdaguer, els monuments del qual, tot i la seva condició d'eclesiàstic, havien estat respectats, com és ben sabut i significatiu, aconseguia als inicis de la guerra un estudi d'interès de la mà d'Agustí Escasans: *La ciutat de Barcelona en l'obra de Jacint Verdaguer* (1937). La monografia, de 240 pàgines, havia guanyat el Premi Joan Maragall de 1936 i fou publicat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. En els primers anys de la postguerra, tan nefastos per a la cultura catalana, aparegueren unes *Obres completes* (1943) «con ortografia de la època». També en aquells moments algunes obres soltes com *L'Atlàntida*, *Canigó* i *Montserrat*. I igualment en els quaranta traduccions castelleses: una antologia, el *Dietari d'un pelegrí*, *Sant Francesc* i *Eucarístiques*.

El 1945 suposa un tomb en el coneixement i una nova difusió de l'obra de Verdaguer. Aquell any, el del centenari del naixement, el règim franquista volgué donar una mostra del seu «respecte i tolerància» celebrant-ho amb certa magnificència i condescendència: conferències, articles, actes diversos, concursos... Propaganda per reivindicar el poeta espanyol que en català va cantar les glòries de la Hispanitat i va furnir un enorme repertori de poesia religiosa. Tot en castellà, naturalment.⁹ Al nacionalcatolicisme s'hi va sumar amb entusiasme el que Ricard Torrents anomena el «regionalcatolicisme» (Torrents, 2005: 233). L'Església no havia paït —i no sé si encara avui del tot— que el gran poeta catòlic del segle XIX, de fort impacte europeu, s'hagués desviat de la disciplina clerical. La producció verdagueriana, tanmateix, oferia un camp immens on recollir, molt sovint amb música, formes variades de textos pietosos, místics, eucarístics, apologètics, hagiogràfics... No cal dir que del que en aquell moment va publicar aquest sector i l'altre, pràcticament res no ha passat la prova del temps. Els «fastos» del 45, però, van servir perquè tant la resistència interior com l'exili recuperessin Verdaguer i hi trobessin un símbol indiscutible per a la permanència de la cultura catalana. De l'exili, cal destacar especialment la *Miscel·lània Verdaguer* (París,

9. He estudiat el tema en el meu discurs d'ingrés a l'Institut d'Estudis Catalans intitulat *Verdaguer sota el franquisme: censura i manipulació*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2017, 63 p.

1945), amb contribucions notables, i les edicions de *L'Atlàntida* (1945) i de *Canigó* (1948), preparades per Joan Sales i editades a Mèxic. Malauradament, Sales preocupat per donar un caràcter de «divulgació» trastoca la llengua de Verdaguer en la morfologia i fins en algun mot (per barbarisme), i combina per raons de rima formes arcaiques i modernitzades. Per contra, l'extens pròleg i les notes de *Canigó* en fan un dels estudis més interessants del moment.

El 1952, en complir-se el cinquantenari de la mort, novament hi ha mobilització verdagueriana. En aquesta ocasió, tanmateix, la part oficialsca serà molt reduïda i, per contra, destacada la de la societat civil. D'una banda, apareixeran tres biografies que suscitaran, en els dos primers casos, amplis debats: *Verdaguer. El poeta. El sacerdot. El món* (1952), de Sebastià Juan Arbó — que potser es podria qualificar de novel·la biogràfica o també de biografia novel·lada —, *Verdaguer; amb la lira i el calze* (1952), totes dues obres molt atentes a aspectes psicològics, i *Verdaguer. Resum biogràfic* (1952), de Joan Torrent i Fàbregas, síntesi clara i molt ajustada als fets. També, en aquesta línia, diversos treballs de Mn. Joan Bonet i Baltà, ressaltant sobretot la figura del poeta dins l'Església catalana del moment, que continuen els estudis que ja havia anat publicant des de 1945 i dels quals sobresurt *El sacerdot poeta Jacint Verdaguer*, epíleg a les Obres Completes de les diverses edicions de la Selecta des de 1948.¹⁰ I, centrats en l'època del conflicte (la primera edició és de 1933), la reedició, ampliada, de *Documentos inéditos acerca de Mosén Jacinto Verdaguer* (1952), valuosa per l'aportació de documents, però desgraciada en el mètode i en els errors de transcripció. Del 1954 és *El drama de Mosén Jacinto*, de Jesús Pabón, discurs d'ingrés a la Real Academia de la Historia, que si bé no aconsegueix d'aclarir gaire res, té l'interès de plantejar els temes principals del cas Verdaguer i d'entrar en el fins aleshores bandejat tema dels exorcismes.¹¹

10. La major part dels treballs verdaguerians de Joan Bonet i Baltà estan recollits en el seu llibre *L'Església catalana de la Il·lustració a la Renaixença*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.

11. Un repàs exhaustiu i crític de tota la bibliografia dels anys quaranta i cinquanta, molt útil encara, és la de Rosalia Guilleumas, en el seu llibre *Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaguer. Deu anys de publicacions verdaguerianes (1945-1954)*. Barcelona: Barcino, 1988. La segona part del llibre, que és la que als nostres efec-

D'una altra banda, estudis crítics i erudits salten a la palestra. Carles Riba pronuncia la conferència *Memòria de Verdaguer* en la sessió plenària de l'Institut d'Estudis Catalans del 13 de desembre de 1952, que complementa el treball que havia publicat dins la *Miscel·lània Verdaguer* el 1945, llegit igualment en una sessió clandestina de l'Institut d'Estudis Catalans el 23 d'abril a casa de Puig i Cadafalch i integrat amb el títol de *Centenari de Jacint Verdaguer* en el seu aplec *...Més els poemes* (1957). Juntament amb el pròleg ja esmentat a la seva antologia verdagueriana de 1923 i les entrades a l'anomenat Diccionari González-Porto-Bompiani sobre *L'Atlàntida*, *Flors del Calvari* i *Flors de Maria*, formen un conjunt encara avui de lectura imprescindible. Un conjunt que, tot sigui dit de passada, ha influït en les interpretacions del poeta de Triadú, Molas, Torrents o Serrallonga, per citar només els crítics més destacats.

Especialment important és l'aparició en el verdaguerisme del gran editor i filòleg Josep M. de Casacuberta, ben resumida per Ricard Torrents (2005: 233-236). Els seus estudis, sempre fonamentats en una sòlida base documental (que en alguns aspectes avui ha quedat ampliada o modificada per les aportacions dels nous especialistes), van contribuir decisivament a ampliar els coneixements de la vida i l'obra de l'escriptor folgueroenc i han estat imprescindibles en la seva incorporació al cànon universitari (i acadèmic en general). De fet, Casacuberta comença amb treballs que indirectament són també d'interès biogràfic. Pensem en *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques* (1953), treball alhora de referència imprescindible per a l'estudi de la gènesi de *Canigó*. Cal sumar-hi també *Jacint Verdaguer, col·lector de cançons populars* (1951) i *Sobre la gènesi de «L'Atlàntida» de Jacint Verdaguer* (1952). I, menys densos, d'altres com *Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer* (1959), *Els primers estímuls que Jacint Verdaguer rebé dels Jocs Florals* (1969) o *El sentiment de pàtria en els escrits juvenils de Verdaguer* (1970). Tot aquest conjunt, més alguns textos menors o més circumstancials, foren aplegats en un volum que, sota el títol d'*Estudis sobre Verdaguer*, van publicar conjuntament Eumo, Barcino i l'Institut d'Estudis Catalans el 1986, any clau en l'envolada del verdaguerisme contemporani.

tes ens interessa, va ser inicialment publicada a *Estudis Romànics*, vol. IV (1953-1954), p. 251-287.

Ara, a banda de la vàlua intrínseca d'aquests assaigs, les contribucions decisives de Casacuberta, com tothom sap, són l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* (1959-1993), fins ara onze volums (el dotzè està acabat i esperem que surti aviat), que a partir del segon és fet en col·laboració amb Joan Torrent i Fàbregas. Conté una riquesa de textos i d'anotació que resulta admirable, a desgrat que el pas del temps hagi deixat, com és natural, algunes notes obsoletes i convingui repassar els textos amb els originals —cosa possible en la majoria de casos—, atès que hi ha alguns petits errors de transcripció i algunes cartes, sembla que per la llargària, no són completes (i no sempre n'és avisat el lector), una qüestió poc remarcada fins ara i sovint no ben explicitada pels editors. A més d'aquest extens conjunt epistolar, Casacuberta va publicar la transcripció i estudi d'uns *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer* (1958), de 300 pàgines, i que el curador diu que «comprèn tots els inèdits de què he tingut coneixença —tant els que ens han pervingut en redacció més o menys definitiva, com els que són inacabats, o tot just començats a esbossar—, i, encara els que han restat dispersos [...]». El fonament d'aquest llibre es troba en el treball *Contribució a l'estudi dels escrits juvenils de Jacint Verdaguer, particularment dels inèdits*, que obtingué el 1952 el Premi Jacint Verdaguer de l'Institut d'Estudis Catalans.

En la mateixa línia, i com a volum II de la mateixa sèrie de l'Editorial Barcino, a càrrec del seu col·laborador Joan Torrent, el 1978 aparegué un segon volum d'inèdits (344 pàgines), *Colom*, una edició diguem-ne filològica, que amplia la poc acurada d'una part dels textos que amb el mateix títol (98 pàgines) va publicar Josep Pijoan el 1907 dins la col·lecció d'obres pòstumes que editava la Tipografia «L'Avenç». L'edició de Torrent va ser reelaborada i reinterpretada per Pere Farrés uns anys més tard, en la seva tesi doctoral, dirigida per Joaquim Molas i llegida el 1992: "*Colom*" de Jacint Verdaguer: contribució a l'estudi de "*L'Atlàntida*".

L'aportació de Casacuberta (i Torrent) va posar a l'abast dels futurs historiadors de Verdaguer uns materials d'una importància que mai no serà prou ponderada. És clar que Verdaguer, que gairebé no va llençar res del que escriví, ens ha deixat, literalment, milers de pàgines autògrafes. Molas, en l'anotació del seu dietari del 16 de novembre de 1991, opina que hi ha dos elements distorsionadors entre Verdaguer i

la seva obra: «la biografia i els esborranys». Creu que «guardar tots els seus papers de treball, fins i tot els esborranys més innocus» obeïa a un afany del poeta «d'autoinstitucionalització». I pensa que l'autor de Folgueroles «es va equivocar de mig a mig»:

El volum d'aquesta paperassa ha desviat l'atenció dels estudiosos cap a qüestions subalternes i ha impedit l'estudi de l'obra en ella mateixa, de l'obra tal com l'havia deixada. Per a alguns erudits, l'estudi de l'una [l'obra] i dels altres [dels papers] és el que dona la mesura de l'obra, no l'obra neta i pelada. No s'adonen que els esborranys només serveixen per estudiar la gestació, no l'obra. (Molas, 2021)

I per què aquesta digressió. Perquè Molas conclou: «En Casacuberta té una bona part de culpa en l'afer». Però no es poden tancar aquestes referències sense explicar què entén Molas per *autoinstitucionalització*, un mot tan llarg com breu el concepte que hi dona el crític i historiador i que no havia circulat, si no m'erro, fins avui. Vull dir, fins al dietari. Ras i curt: «com a poeta, era una institució i, més exactament, va fer tots els esforços necessaris per convertir-se en una institució i ho va aconseguir». Com explicita més endavant, aquest fet va suposar que va intentar estar bé amb tots els sectors religiosos i socials i que, al final, va acabar perdent la confiança de gairebé tots i va caure, així, en la marginació literària i cívica. És una valoració suggestiva, que no m'he sabut estar de recollir ara, i sobre la qual el mestre verdaguerista no s'esplaia gaire.

La dècada dels vuitanta

La dècada dels vuitanta canvia radicalment l'extensió i la volada dels estudis verdaguerians. Ressituarà el poeta i, al final, el convertirà en clàssic, sense que perdi en absolut la categoria de símbol i mite. Si ho hagués de resumir en termes col·loquials, aquest canvi s'esdevé per la trobada de Joaquim Molas i Ricard Torrents. O, si es vol, la confluència. En efecte: Torrents i el seu *entourage* —per entendre'ns, l'anomenat «grup del Seminari de Vic»— s'havien trobat immersos, diria que des de la infància, en el món verdaguerià. No estèticament ni ideològicament, per descomptat. Ricard Torrents, a més, com manifesta ell mateix, per «una mena d'herència rebuda amb les primeres

arrels». En el Seminari, i amb l'efecte del que es va publicar el 1952 (Arbó, Miracle), «van començar de canviar la visió ingènua que tenia del poeta del meu poble». Els comentaris de Sebastià Juan Arbó el van portar a llegir *Canigó*, l'epopeia a la qual hauria de dedicar alguns estudis essencials. I en aquell ambient va conèixer Eduard Junyent, que li va presentar Josep M. de Casacuberta, que buscava un guia per a conèixer els llocs verdaguerians de Folgueroles. No va ser, tanmateix, en aquests contactes que va emprendre la via verdagueriana. En els 50 i els 60 els seus interessos intel·lectuals van per altres viaranys (Carles Riba, Foix, Carner, Hölderlin, Kafka, els simbolistes francesos...). I, confessa, «no tant Verdaguer, que no aconseguia d'interessar-me per més que ho intentés», reblant que «a la dècada dels seixanta vaig aparcar Verdaguer i gairebé me'n vaig oblidar» (Torrents, 2005: 243-252, citacions extretes d'aquestes pàgines). Vet ací un paral·lel amb Molas, que en el reiteradament esmentat dietari anota el 15 de maig de 1971: «no m'agraden o, almenys, no m'apassionen Tolstoi, Dickens, Verdaguer...»

Tots dos, emperò, faran un canvi gairebé copernicà en els 70. Torrents durant la direcció del Col·legi de Sant Miquel de Vic, en la primera dècada dels 70:

Fou llavors que les figures de Verdaguer i de Hölderlin van començar d'acostar-se'n. Qui sap si perquè m'enyorava de Tubinga o perquè volia desactivar aquell retret, tan cruel com injust, quan demanava a Verdaguer més teologia no ja de Tubinga sinó de Vic. [...] No gosaria dir que Hölderlin va ser la causa de la represa del meu verdaguerisme, però tampoc no negaria que hi va prendre part, ni que fos perquè vaig fer de Verdaguer el nostre Hölderlin i de Hölderlin el seu Verdaguer. (Torrents, 2005: 251-252)

Molas, que a la primavera de 1971, com acabem de veure, no acabava d'entrar en Verdaguer, en el curs 1972-1973 de l'Autònoma, quan jo feia segon de carrera ens va fer llegir *Canigó*, que, tendre com era jo llavors, em va deixar del tot indiferent. Però en el primer curs de doctorat que vaig fer amb ell, a començaments dels 80, al costat, entre d'altres companys i amics, de l'enyorat Pere Farrés, va estar dedicat a la lectura i anàlisi del poema canigonenc. Ara sí que em va interessar. Entràvem a la dècada de consolidació dels estudis verdaguerians. Molas i Torrents ja havien fet el tomb.

La baula decisiva de l'encontre de les dues línies que representen els dos mestres va ser el manlleuenc Pere Farrés, deixeble de Molas, que l'acabaria integrant al seu costat a la Universitat de Barcelona, i molt ben relacionat amb Torrents i els integrants del conegut «grup de Vic» (Serrallonga, Grau, Pous, Junyent). El 1984 es va celebrar el Col·loqui sobre la Renaixença, del qual derivarien, entre d'altres estímuls i elements, el Primer Col·loqui sobre Verdaguer (1986), convocat amb el pretext de commemorar el centenari de la publicació de *Canigó*. Vaig ser empès a participar-hi per Pere Farrés, sense gaire convenciment per part meua, en un moment en què cercava tema de tesi. Remenant la documentació de l'oda «A Barcelona», vaig descobrir la dimensió del treball verdaguerià. Aquesta, però, és una altra història. La qüestió és que es va formar aleshores un grup de quatre solistes, Molas, Torrents, Farrés i jo mateix, els dos primers feien de celebrants i els dos darrers d'escolans, que vam formular la idea de l'edició crítica completa del poeta i en vam traçar les línies (veg. *Anuari Verdaguer*, 1987), la proposta de realització periòdica de col·loquis verdagueristes (ja se'n porten onze) dels quals sorgirien nous volums d'anuaris (n'han sortit vint-i-nou) i afirmàvem que hi havia la voluntat de «ser un estímuls de la investigació sobre Verdaguer i de canalitzar-ne la difusió». Amb la col·laboració d'amics com Segimon Serrallonga, Manuel Jorba i Pep Paré, vam crear la Societat Verdaguer el 31 de gener de 1991. Tot seguit s'hi van integrar estudiosos del verdaguerisme de totes les promocions. Fou creada pel Patronat de la Fundació Universitària Balmes, i avui es troba dins l'estructura de la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya. La Societat, de fa temps ampliada a tots els estudiosos del segle XIX i no només als de Verdaguer, ha anat creant al llarg dels seus trenta anys d'existència lligams estrets amb altres entitats (Casa-Museu Verdaguer i Amics de Verdaguer de Folgueroles, Museu Verdaguer de Vil·la Joana —actualment remodelat en Casa-Museu Verdaguer de la Literatura—, Societat Catalana de Llengua i Literatura, filial de l'IEC, Eumo Editorial i Eumogràfic, Fundació Jacint Verdaguer de Folgueroles, Verdaguer Edicions). I ha endegat moltes iniciatives acadèmiques i de divulgació, entre les quals convé destacar els Seminars d'Estudis Catalans del Vuit-cents (amb tots els departaments de Filologia Catalana dels Països Catalans i la Càtedra Verdaguer de

la nostra universitat) i les Jornades d'Intercanvi Cultural, de bracet amb la SCLL, que han arribat a onze edicions, que ens han portat per tots els territoris de cultura catalana (tenim pendent l'Alguer) i a parlar de Verdaguer fins i tot fora dels Països Catalans, en llocs com Tolosa de Llenguadoc, Atenes i París.

Molas, en el pròleg que va posar a *Verdaguer. Estudis i aproximacions* (1995), (un dels llibres de referència de Torrents i del modern verdaguerisme), diu que aquest [Torrents] «ocupa un lloc d'excepció en aquesta darrera trama», la que acabo d'explicitar. El nostre fundador de la Universitat de Vic ha donat després un seguit d'obres que han anat completant la seva dedicació a la temàtica verdaguerista, sovint en formats poc extensos i que no sempre han estat aplegats en volum. En destaco uns quants: l'edició, estudi i anotació del primer llibre que publicà el poeta, *Dos màrtirs de ma pàtria, o siga Lluçia i Marcià* (1995), l'antologia de Verdaguer *Autobiografia literària* (2002), *A la claror de Verdaguer* (2005), *Art, poder i religió. La Sagrada Família en Verdaguer i en Gaudí* (2006) i *A les envistes del Ter. Guia de la ruta literària entre Folgueroles i Roda de Ter* (2008). En el primer d'aquests llibres, el darrer capítol es titula «Els camins que m'han dut a Verdaguer» —del qual he citat abans alguns breus fragments—, hi reporta de manera clara i sintètica el seu trajecte verdaguerista. Per cert que, aprofito per aclarir per què uso els termes *verdaguerià* i *verdaguerista* en sentit diferent, tot i que en un parlament pugui no quedar evident. La distinció la va introduir Torrents, sense, em sap greu dir-ho, que hagi aconseguit de consolidar-se, a desgrat que d'un substantiu acabat en *-isme* n'ha de derivar un adjectiu en *-ista*. D'una manera una mica esquemàtica podríem dir que el primer terme es refereix als que s'interessen sobretot per Mossèn Cinto —la biografia, la difusió, la memòria, el patriota— i el segon a Jacint Verdaguer —l'estudi de l'obra literària i el seu context, l'edició crítica dels textos—. Naturalment, una cosa no exclou l'altra i els punts de contacte són i seran sempre molts.

Però el 1986 no sols constitueix un punt d'inflexió decisiu per tot el que he recordat, sinó perquè Verdaguer entra llavors de manera regular en els programes universitaris. Des de llavors han caigut, a més, diverses tesis doctorals i de llicenciatura, i encara n'hi ha en curs. Diversos deixebles de Molas i ja, *tempus fugit*, deixebles dels deixebles,

han anat alimentant els estudis verdagueristes. Només cal veure les pàgines de l'*Anuari Verdaguer* o els treballs presentats als col·loquis. Tan sols puc esmentar noms i no obres ni tesis, però seria injust deixar-me'ls: Llorenç Soldevila (verdaguèria-verdaguerista de primera hora i el de producció més extensa, juntament amb M. À. Verdaguer), Manuel Jorba, Josep Massot, Francesc X. Altés, Isidor Cònsul, Lluïsa Plans, la citada M. Àngels Verdaguer, Francesc Codina, M. Carme Bernal, Joan Requesens, Joan Vilamala, Carme Rubio, Josep Camps, Joan Santanach, Ronald Puppo, Manuel Llanas, Pere Quer, Carme Torrents, Rafael Roca, Bernat Gasull, Carola Duran, Jordi Malé, Margalida Tomàs, Jordi Ginebra... M'he deixat noms, ja em perdonaran els oblidats que no pas exclosos voluntàriament. Sense connexió, i més aviat en oposició, cal fer referència a la línia personalíssima de Narcís Garolera, que passà de fer i editar una tesi sobre *Excursions i viatges* amb una ortografia peculiar a publicar, amb versió normalitzada, la majoria de l'*opus* verdaguèria, que l'han convertit en el difusor més rellevant del tombant de segle de l'escriptor folguerolenc, i, a més, amb un innegable ressò mediàtic. També ha aplegat en tres volums els treballs dispersos sobre Verdaguer.

En aquell any, el 1986, destaca, d'una manera singular, la monografia dedicada per Molas a Verdaguer dins el volum del segle XIX de la coneguda *Història de la literatura catalana* de l'editorial Ariel, un volum, el setè, on el poeta té no sols l'extensió més llarga (65 pàgines), sinó que és l'únic autor que surt amb un capítol dedicat en exclusiva. Aquest treball va acabar de capgirar els estudis verdagueristes. Partint d'una lectura exhaustiva de tots els textos coneguts de Verdaguer i diria que del coneixement de gairebé tota la bibliografia sobre ell, inclosa la més anecdòtica, va presentar l'escriptor des de la perspectiva d'un «gran imaginatiu i un prodigiós constructor verbal» que és «un transmissor d'ideologia que segueix amb fidelitat les directrius de l'Església, com a institució, i, en particular, de la catalana», per emprar frases seves. I, tot plegat, realitzat posant-ho en el seu context històric — el de les posicions defensives davant del liberalisme, l'obrerisme i el laïcisme — i estudiant-ho amb mètodes estrictament filologicoliteraris.

En paral·lel al que ara és costum de dir-ne el canvi de paradigma que representa Molas, Torrents va escriure una síntesi molt ben do-

cumentada de biografia i literatura titulada *Verdaguer: un poeta per a un poble* (1980), amb una coberta com de còmic que ell i d'altres considerem ben poc afortunada. Refeta i ampliada el 1995 i el 2002 (de fet, es poden considerar un llibre nou), ha esdevingut avui la biografia més seriosa de què disposem. La bibliografia que des de la darrera edició ha aparegut fa necessària una revisió del llibre, malgrat que encara resulta imprescindible i l'autor fa temps que voldria actualitzar.

Aquesta biografia, la monografia de Molas, la presència en els plans d'estudi de secundària evidencien que, sense deixar de ser un símbol i un mite, ara ja ha passat a la categoria de *clàssic*. L'adjectiu encaixa en la majoria de les accepcions que surten al Diccionari de l'IEC. En absolut, però, en un que no s'hi recull i que, escolarmet, ha estat tradicional: el de model d'escriptura per als estudiants i escriptors.

De fet, de clàssic ja li havien considerat, sense usar-ne el mot, el *Diccionari Aguiló* (per cert, preparat a partir dels materials inèdits del filòleg mallorquí, per Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu i aparegut en diversos fascicles entre 1914 i 1921), on molts termes estan documentats a partir de citacions de Verdaguer, de les quals se sol deduir el significat del mot. El devesall d'exemples verdaguerians que recullen el *Diccionari Català-Valencià-Balear* i el *Diccionari* de Joan Coromines proven a bastament que els lexicògrafs des de feia dècades ja el consideraven un clàssic i se'n servien.

Final

Ningú, em sembla, discuteix que Verdaguer és un clàssic en el sentit que representa una obra d'una maduresa i valor literari que no trobem en cap altre escriptor del segle XIX. Això és indiscutible per als estudiosos, però també «clàssic» continua essent per a moltes persones, encara que ni l'hagin llegit, un nom de la nostra història literària indiscutit, com passa amb Shakespeare, Cervantes o Dante.

Però les preguntes que ens hauríem de fer avui, continuen essent en el fons les que deixava escrites Lluís Nicolau d'Olwer en aquella petita joia que és *Caliu* l'any 1958:

Les noves generacions, que ja no tenen record personal del poeta, són les destinades a escatir la vàlua de Verdaguer en la història de la literatura contemporània; a mesurar el pes específic de la seva poesia. Jo no sé quins seran els elements que una crítica *sub specie aeternitatis*, garbellant, amb tota independència de temps i de lloc, la pura emoció humana, retindrà de la poesia de Verdaguer. Sospito que no serà pas allò que havia encisat la nostra joventut, vull dir, la seva poesia patriòtica ni les imatges amples i llampants de les seves descripcions geogràfiques i cataclísmiques, altrament tan seves.¹²

La part de l'estudi de l'obra és clar quin és i, si no s'estronca, resulta prou reeixit: la prova la tenim en el Col·loqui d'enguany. Ara, què ens emociona avui de Verdaguer? A mi encara, de *Canigó*, per exemple, el «Cant de Gentil», «Els dos campanars» i les descripcions aèries. O, de *Pàtria*, «L'emigrant», que Eugeni d'Ors considerava tan carrincló, i moltes de les estrofes antirevolucionàries de l'oda «A Barcelona» o «La palmera de Jonqueres». Però, és cert, admirat Nicolau, que em sento més còmode amb la literatura del jo, amb algunes peces de *Flors del Calvari* i d'*Al Cel*, o amb *Primavera (La Pomerola)*. I, naturalment, amb tota la prosa, incloses algunes de les cartes. Diria que és un gust compartit per les noves generacions. Només cal veure cap a on van els estudis i, sobretot, què fan els poetes d'avui interessats en Verdaguer com ara Enric Casasses (exorcismes), els cantants com Roger Mas o artistes polifacètics com Perejaume. Aquesta tendència, que només apunto, es compatibilitza amb l'interès per la globalitat, com evidencien el grup Obeses amb aquella magnífica òpera roquera de *Verdaguer, ombres i maduixes* o les tres novel·les aparegudes en aquests anys, les d'Andreu Carranza (*El poeta del poble*), de Daniel Palomeras (*Fills de la terra dura*) i d'Àlvar Valls (*Entre l'infern i la glòria*), aquesta la més densa i consistent.

Com a cloenda, i a cinc anys de la mort de Molas, és una ocasió per recordar com una baula imprescindible de la renovació del verdaguerisme el seu penúltim llibre publicat en vida, *Llegir Verdaguer*, que recull tota la seva producció sobre el poeta de Folgueroles.

I, des d'aquí dalt, una abraçada coral a l'amic i mestre Ricard Torrents.

12. Lluís NICOLAU D'OLWER. *Caliu. Records de mestres i amics*. Barcelona: Selecta, 1973, p. 27-28.

Referències bibliogràfiques

GAZIEL (1981). *Tots els camins duen a Roma. Memòries*, vol. I. Barcelona: Edicions 62.

GÓMEZ MOLLEDA, María Dolores (1980). *El socialismo español y los intelectuales. Cartas de Líderes del Movimiento Obrero a Miguel de Unamuno*. Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca.

MOLAS, Joaquim (2014). *Llegir Verdaguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MOLAS, Joaquim (2021). *El mirall de la vida. Dietari 1956-2015*. Edició de Rosa Cabré i Maria Capdevila. Barcelona: Edicions 62. (M'he servit de l'edició digital).

OLLER, Narcís (1961). *Memòries literàries. Història dels meus llibres*. Barcelona: Aedos.

PINYOL TORRENTS, Ramon & QUER AIGUADÉ, Pere (2018). «La publicació anarquista *La Revista Blanca* i la figura de Jacint Verdaguer». *Anuari Verdaguer*, núm. 26, p. 297-315.

TORRENTS, Ricard (2005). *A la claror de Verdaguer*. Vic. Eumo / Universitat de Vic.